

Милош ЈАГОДИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ*

Апстракт: У раду је анализирано становништво Крагујевца у другој половини 19. века према броју, полу, писмености и занимању. Приказане су цене основних пољопривредних производа и промет на панађуринама. Написан је на основу званичних статистика.

Кључне речи: Крагујевац, град, Србија, популација, занимање, цена.

Темељно познавање историје неког насеља није могуће без одговарајућих квантитативних показатеља. Стога смо се определили да анализирамо развитак Крагујевца у другој половини 19. века кроз призму статистичких података, трудећи се при томе да укажемо на његово место како међу свим варошима¹ у Србији, тако и у целој земљи. Рад је написан на основу објављених званичних статистика Кнежевине и Краљевине Србије.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Друштвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет* (Ев. бр. 147015).

¹ Под варошима се у тексту подразумевају вароши и варошице. Више о овој подели видети у монографији Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002, 62-84.

Број и полна структура становништва

У следећим табелама приказани су број и полна структура становништва Крагујевца у периоду од 1859. до 1900. године, и то у апсолутним износима и у односу на варошко и укупно становништво Србије.²

Табела 1: Број и полна структура становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.

ГОДИНА	БРОЈ СТАНОВНИКА								
	мушкараца			жена			укупно		
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији
1859.	2381	47924	556785	1583	38917	521496	3964	86841	1078281
1866.	3861	64955	626220	2525	50973	589356	6386	115928	1215576
1884.	5181	127298	972973	3902	108589	928763	9083	235887	1901736
1900.	9453	200285	1281278	6133	150730	1211604	15586	351015	2492882

Табела 2: Размера мушког и женског становништва Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.

ГОДИНА	На једног мушкарца било је жена		
	у Крагујевцу	просечно у варошима	у Србији
1859.	0,66	0,81	0,94
1866.	0,65	0,78	0,94
1884.	0,75	0,85	0,95
1900.	0,65	0,75	0,94

² Државотис Србије I, Београд 1863, 88, 92, 93; Државотис Србије III, Београд 1869, 59, 100, 103; Државотис Србије XVI, Београд 1889, 52,53, 250-253; Статистика Краљевине Србије XXIII, Београд 1903, 162; Статистика Краљевине Србије XXIV, Београд 1905, LXVII-LXIX.

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

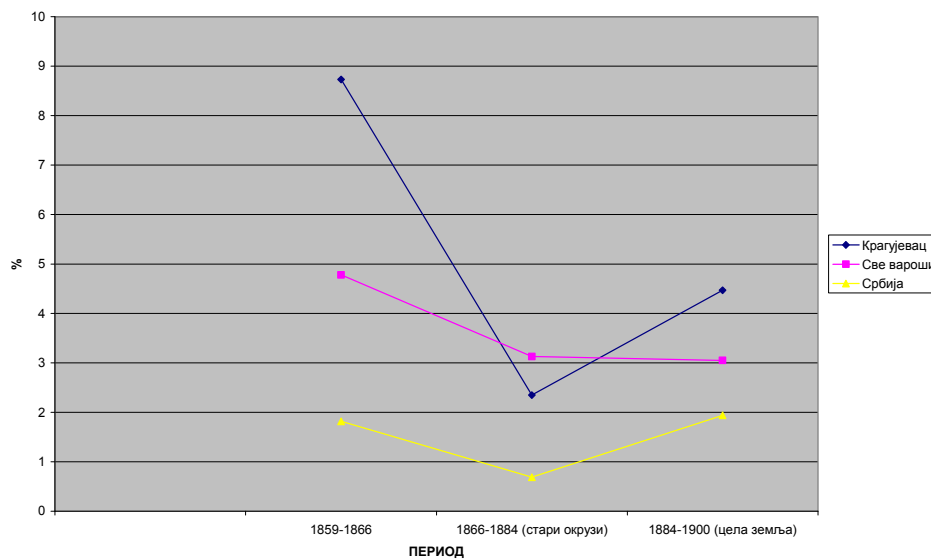
Табела 3: *Удео становништва Крагујевца у варошком и укупном становништву Србије 1859, 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	Удео становника Крагујевца у укупном броју становника	
	свих вароши	Србије
	%	%
1859.	4,56	0,37
1866.	5,51	0,52
1884.	3,85	0,48
1900.	4,44	0,62

Табела 4: *Повећање броја становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859-1900.*

ПЕРИОД	Повећање броја становника								
	у Крагујевцу			у свим варошима			у Србији		
	укупно	укупно у	просечно	укупно	укупно у	просечно	укупно	укупно у	просечно
		%	годишње у %		%	годишње у %		%	годишње у %
1859-1866	2422	61,1	8,73	29087	33,49	4,78	137295	12,73	1,82
1866-1884 (стари окрузи)	2697	42,23	2,35	65421	56,44	3,13	150320	12,37	0,69
1884-1900 (цела земља)	6503	71,6	4,47	115128	48,8	3,05	591146	31,08	1,94
1859-1900	11622	293,19	7,15						

Графикон 1: Просечно годишње увећање броја становника Крагујевца, варошког и укупног становништва Србије 1859-1900. у %

Табела 5: Однос броја становника и броја породица у Крагујевцу, свим варошима и у целој Србији 1866, 1884. и 1900.³

ГОД.	Број становника			Број породица			Просечан број чланова у једној породици		
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији	у Крагујевцу	у свим варошима	у Србији
1866.	6386	115928	1215576	1404	23530	201056	4,55	4,93	6,04
1884.	9083	235887	1901736	2594	58341	325336	3,5	4,04	5,84
1900.	15586	351015	2492882	3149	69347	401093	4,95	5,06	6,2

Из приказаних података види се да је пораст броја становника Крагујевца био већи од просека српских вароши у периоду 1859-1866. и 1884-1900, а мањи у периоду 1866-1884. Овај дисконтинуитет треба приписати последицама ратова 1876-1878. У прилог томе сведочи и полна структура становништва Крагујевца према којој је 1884. дошло до пораста женске популације (као и у другим вароши-

³ Подаци о броју кућа у варошима 1859. не постоје па смо зато ову годину изоставили из прегледа.

ма и Србији уопште), што је морало бити узроковано ратним губицима. Иначе, нижи удео жена у становништву Крагујевца у односу на варошки и, посебно, државни просек показује да је Крагујевац био привлачан имиграциони центар и да се као град брзо развијао.⁴ Просечан број чланова једне породице у Крагујевцу није много одступао од просечног броја чланова варошке породице у Србији. У Крагујевцу, као и у целој земљи, доминирала је инокосна породица.⁵

Писменост становништва

У следећим табелама је приказана структура становништва Крагујевца, свих вароши и целе земље по писмености у периоду од 1866. до 1900. године.⁶

Табела 6: *Писменост становништва Крагујевца, свих вароши и целе Србије 1866, 1884. и 1900.*

ГОДИНА	БРОЈ ПИСМЕНИХ СТАНОВНИКА					
	у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији	
	укупан	%	укупан	%	укупан	%
1866.	2376	37,21	32374	27,93	50796	4,18
1884.	4304	47,39	88527	37,53	177489	9,33
1900.	8486	54,46	166580	47,46	423433	16,99

Процент писменог становништва Крагујевца је вишеструко превазилазио државни просек и био је за око 10 % већи од варошког просека 1866. и 1884. и за 7 % већи 1900. Удео писмених становника Крагујевца у броју писмених становника свих вароши и целе земље је био следећи:

⁴ Крагујевац је по броју становника 1859. био пети град у Србији (иза Београда, Пожаревца, Шапца и Јагодине), 1866. четврти (иза Београда, Пожаревца и Шапца), 1884. шести (иза Београда, Ниша, Лесковца, Пожаревца и Шапца) и 1900. трећи (иза Београда и Ниша).

⁵ О породици у Србији у 19. веку видети монографију А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

⁶ *Државопис Србије III*, 59, 100, 105; *Државопис Србије XVI*, 52,53, 250-253; *Статистика Краљевине Србије XXIII*, 162; *Статистика Краљевине Србије XXIV*, LXVII-LXIX, CXXVII-CXXIX. Података за 1859. нема.

Табела 7: Удео писмених становника Крагујевца у броју писменог варошког и укупног становништва Србије 1866, 1884. и 1900.

ГОДИНА	Удео писмених становника Крагујевца у укупном броју писмених становника	
	свих вароши	Србије
	%	%
1866.	7,34	4,68
1884.	4,86	2,42
1900.	5,09	2

Несразмера између података изнетих у Табели 3 и 7 је очигледна. Ипак, мора се имати у виду да је општи ниво писмености како у Крагујевцу, тако у свим варошима и, посебно, у целој земљи, заправо био низак. У мору неписмености, Крагујевац и остале вароши су били острвца полуписмености.

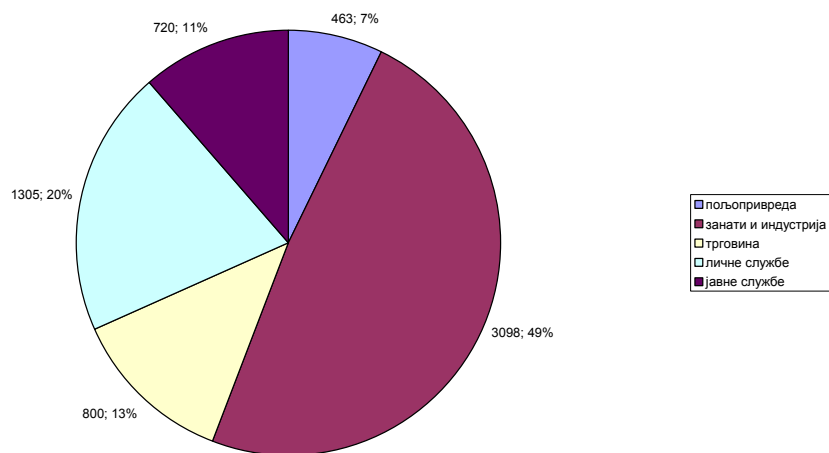
Становништво по занимању

Структура становништва србијанских вароши по занимању у другој половини 19. века представља врло занимљиво и важно питање, јер омогућава да се проучи проблем постојања и опстајања елемената села у градовима, од којих је свакако најупечатљивији издржавање од пољопривредних делатности.⁷ Када је реч о занимању становништва уопште, постоје две категорије које се могу анализирати. То је број запослених у одређеној делатности и број особа које се издржавају од одређене делатности. Друга категорија представља збир запослених и чланова њихових породица. Управо смо на тај начин приказали становништво Крагујевца, вароши у Србији и целе земље у графиконима и табели који следе, желећи да испитамо од чега је популација живела.⁸

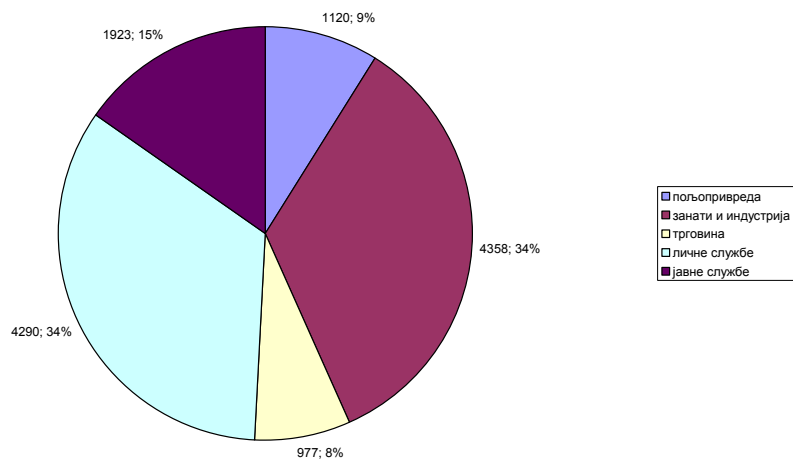
⁷ Опширније о социјалној структури варошког становништва Србије средином 19. века видети Б. Миљковић-Катић, *наведено дело*, 85-196.

⁸ *Државопис Србије XIII*, Београд 1884, 324-413; *Статистика Краљевине Србије I*, Београд 1892, 326-329; *Статистика Краљевине Србије XXIII*, 163; *Статистика Краљевине Србије XXIV*, ССXXXIX.

Графикон 2: Занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца 1866.

Графикон 3: Занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца 1890.

Табела 8: *Пољопривредна и непољопривредна занимања од којих се издржавало становништво Крагујевца, свих вароши и целе Србије 1866. и 1900.*

ГОД.	Број становника који се издржавају											
	пољопривредом						занатима, индустријом, трговином слободним занимањима и јавном службом					
	у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији		у Крагујевцу		у свим варошима		у Србији	
	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%	укупан	%
1866.	463	7,25	28670	24,73	1094863	90,07	5923	92,75	87258	75,27	120713	9,93
1900.	649	4,16	74920	21,34	2099719	84,23	14937	95,84	276095	78,66	393163	15,77

Најупечатљивија промена у структури занимања од којих је живело становништво Крагујевца у периоду 1866-1890. огледа се у смањењу удела заната и индустрије за 15 % и повећању удела личних служби за 14 %. Занимљиво је приметити и да је 1890. године 9 % житеља Крагујевца живело од пољопривреде (2 % више него 1866), док је тај број 1900. године спао на свега 4%. Ако судимо по учешћу пољопривреде у структури занимања од којих је живело варошко становништво, Крагујевац је 1866. био три, а 1900. пет пута „урбанији“ од просека србијанских градова. Ипак, Јован Цвијић је одавно написао да се у баштама по србијанским варошима сеје кукуруз, те да готово сваки варошанин гаји две или три свиње за своју кућу и има краву због млечних производа.⁹ Другим речима, пољопривредна делатност је била допунско занимање људи, због кога су вароши имале својеврстан сеоски печат. Да ли се Крагујевац уклапао у ову генерализацију, и колико је она уопште тачна, види се у следећим табелама.¹⁰

⁹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966, 232; цитирано према М Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1945*, Београд 2004, 187.

¹⁰ Пописи стокe: *Државопис Србије IV*, Београд 1870, 28-29, 104-107; *Статистика Краљевине Србије XXII*, Београд 1903, XXVII, XXX, 98-101, 466-469; пописи обрађених површина: *Државопис Србије V*, Београд 1871, 30-31, 110-111; *Статистика Краљевине Србије XVIII*, Београд 1903, 18-19, 72-73, 232, 284. Напомињемо да однос броја становника и обрађених површина 1867. није сасвим тачан јер су подаци о броју становника преузети из пописа 1866, док подаци о обрађеним по-

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Табела 9: *Број грла стоке у Крагујевцу 1866. и 1900.*

ГОДИНА	Број грла у Крагујевцу				
	коња	говеда	свиња	оваца	коза
1866.	245	334	206	1744	28
1900.	892	815	2084	1648	17

Табела 10: *Однос броја грла стоке и броја становника у Крагујевцу и у свим варошима 1866. и 1900.*

ГОД.	Број грла на 100 становника									
	коња		говеда		свиња		оваца		коза	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1866.	4	6	5	14	3	28	30	58	0,4	11
1900.	6	6	5	10	13	23	11	20	0,1	2

Табела 11: *Однос броја грла стоке и броја породица у Крагујевцу и свим варошима 1866. и 1900.*

ГОД.	Број грла на једну породицу									
	коња		говеда		свиња		оваца		коза	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1866.	0,17	0,29	0,23	0,71	0,15	1,36	1,2	2,84	0,02	0,56
1900.	0,28	0,29	0,26	0,49	0,66	1,16	0,52	1,04	0	0,1

Табела 12: *Број породица које су имале стоку 1900.*

Број породица које су имале стоку 1900.			
у Крагујевцу		у свим варошима	
укупан	%	укупан	%
578	18,35	21304	30,72

вршинама потичу из 1867. Приликом претварања старих мерних јединица за површину у метарски систем применили смо однос 1 дан орања = 0, 365 ha, 1 коса (ливаде) = 0, 2158 ha, 1 мотика (винограда) = 0, 058 ha, према В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник СУД 41 (1875), 5.

Табела 13: *Однос броја грла стоке и броја породица које су имале стоку у Крагујевцу и свим варошима 1900.*

Број грла на једну породицу која је имала стоку 1900.									
коња		говеда		свиња		оваца		коза	
у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1,54	0,96	1,4	1,6	3,6	3,78	2,85	3,38	0,03	0,33

Табела 14: *Површине под културама у Крагујевцу 1867. и 1900.*

ГОДИНА	Хектара под културама у Крагујевцу				
	пшенице	кукуруза	р. ј. о. п. ¹¹	винограда	ливада
1867.	108	53	4	70	274
1900.	48	54	27	33	137

Табела 15: *Однос броја становника и површина под културама у Крагујевцу и свим варошима 1867. и 1900.*

ГОД.	Хектара под културама на 100 становника									
	пшенице		кукуруза		р. ј. о. п.		винограда		ливада	
	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима	у Крагујевцу	у свим варошима
1867.	1,7	3,2	0,82	7,3	0,06	1,5	1,1	1,9	4,3	4,7
1900.	0,3	4,7	0,3	7,4	0,2	2,1	0,2	2,4	1	3

Број коња, говеда и свиња у Крагујевцу се повећао у апсолутним износима у периоду од 1866. до 1900, док се број оваца и коза смањило. У односу на број становника и на број породица, број коња се повећао, број говеда је остао исти, број свиња се увећао више од четири пута, док је број оваца и коза смањен. Број свих врста стоке изузев коња се у свим варошима просечно смањило у односу на број становника и број породица. То значи да су, просечно посматрано, становници српских вароши између 1866. и 1900. напуштали сточарство као допунску привредну делатност. Просечна србијанска варош се 1866. године уклапала у наведену Цвијићеву оцену. То, међутим, није случај са Крагујевцем. Ипак, однос броја грла и броја становни-

¹¹ Скраћеница означава раж, јечам, овас, просо.

ка, односно породица није сасвим поуздан показатељ. Много је значајнији однос између укупног броја породица и броја породица које су имале стоку и броја стоке и броја породица које су поседовале стоку. Тим податком, на жалост, не располажемо за 1866. годину. У 1900. години, пак, око једне петине породица у Крагујевцу и једне трећине породица у просечној србијанској вароши је поседовало стоку, што јасно показује да опаска како је готово сваки варошанин држао свињу или краву није тачна. Посебна студија посвећена овој теми би открила у којим варошима је држана стока у већој мери, а у којима није. Што се тиче односа броја стоке и броја породица које су имале стоку у Крагујевцу и просечно у србијанским варошима 1900. он је углавном сличан. Може се рећи да Крагујевац није много одступао од просека.

Крагујевац је у погледу површина под културама имао другачији тренд развоја од варошког просека у земљи. Док се у просечној вароши површина под културама повећавала у односу на број становника, а површина под ливадама смањивала, у Крагујевцу се повећала само површина засејана ражи, јечмом, овсом и просом. Смањење површина под ливадама у србијанским варошима је конзистентно са смањењем броја говеда и оваца и та појава, иначе карактеристична за целу земљу, означавала је прелазак са сточарства на земљорадњу. У Крагујевцу се радило о процесу напуштања земљорадње уопште.

Занимљива је чињеница да се у Крагујевцу између 1866. и 1900. догодило нешто што је у супротности не само са трендом у србијанским варошима, него и у целој земљи. Број свиња у односу на број становника се у том периоду у Србији смањило 2,75 пута¹², док се у Крагујевцу повећао 4,33 пута, а у апсолутном износу чак десет пута. Сматрамо да објашњење за ову појаву лежи у чињеницама да је свиња једина врста стоке која служи искључиво за људску исхрану и да је, због смањења њиховог броја у земљи, цена свињског меса порасла. Колико, видеће се у наредном поглављу.

¹² Године 1866. у Србији је на 100 становника било 106,1 свиња, а 1900. 38,5, *Државопис Србије IV*, 119; *Статистика Краљевине Србије XXII*, XIX.

Цене основних пољопривредних производа

Месечне цене пољопривредних производа на варошким пијацама су се у Србији континуирано прикупљале од августа 1862. године. То значи да је прва година за коју у целости располажемо ценама била 1863. Она стога представља почетну годину наше анализе. Ради доследности са раније изнетим подацима, поредили смо цене у 1863. са ценама у 1900. години. У обзир су узети само најосновнији пољопривредни производи од значаја за варошко домаћинство. Паралелно са ценама, испратили смо и кретање висине наднице обичног надничара. Добијени резултати су приказани у табелама које следе.¹³

Табела 16: Месечне цене основних пољопривредних производа и износ наднице у Крагујевцу 1863. и 1900.

МЕСЕЦ	Цене у динарима у Крагујевцу 1863. и 1900.													
	100 килограма				1 килограм								надница обичног	
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине		надничара	
	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.
Јануар	8,87	15,5	5,82	8,5	0,13	0,2	0,23	0,7	0,31	0,6	0,39	0,7	/	1,3
Фебруар	11,13	14,5	5,08	8,5	0,13	0,2	0,27	0,7	0,35	0,6	0,39	0,7	1,2	1,2
Март	10,94	14,5	6,05	9,5	0,13	0,2	0,31	0,7	0,39	0,6	0,41	0,7	1,45	1,3
Април	10,44	14,5	5,95	10,5	0,13	0,2	0,25	0,7	0,56	0,6	0,47	0,75	1,45	1,5
Мај	11,91	14,5	7,03	11,5	0,13	0,2	0,31	0,7	0,47	/	/	0,75	1,57	1,5
Јун	12,9	12,5	7,65	10,5	0,14	0,19	0,3	0,7	0,45	0,65	/	0,8	1,65	1,5
Јул	16,14	14,5	8,07	11,5	0,14	0,19	0,23	0,7	0,31	0,7	/	0,8	/	1,4
Август	17,18	13,5	15	11,5	0,19	0,19	0,23	0,7	0,31	0,6	0,31	0,8	/	1,3
Септембар	14,84	13,5	14,45	11,5	0,19	0,19	0,23	0,7	0,31	0,55	0,31	0,8	/	1,3
Октобар	16,6	14	12,11	10,25	0,19	0,19	0,23	0,65	0,31	0,5	0,31	0,75	0,95	1,3
Новембар	17,81	14,5	11,28	10,5	0,17	0,19	0,25	0,7	0,34	0,55	0,36	0,7	1,2	1,2
Децембар	16,99	14,5	13,28	10,5	0,19	0,21	0,23	0,7	0,43	0,6	0,47	0,7	/	1,2
Годишње	13,81	14,21	9,31	10,4	0,15	0,2	0,26	0,7	0,38	0,59	0,38	0,75	1,35	1,33

¹³ Државопис Србије I, 62-85; Државопис Србије II, Београд 1865, II-XXV; Статистика цена пољопривредних производа у Краљевини Србији од 1896. до 1900. године, Београд 1902, XLVI-XCVII, 234-285. Приликом претварања старих у савремене мерне јединице, користили смо следеће односе: 1 товар коњски = 100 ока = 128 kg и 1 ока = 1,28 kg; што се новца тиче, рачунали смо да је 1 грош чаршијски = 0,2 динара (1 динар = 5 гроша чаршијских).

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Табела 17: *Просечне месечне цене основних пољопривредних производа и износ наднице у Србији 1863. и 1900.*

МЕСЕЦ	Просечне цене у динарима у Србији 1863. и 1900.													
	100 килограма				1 килограм								надница обичног	
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчедине		свињетине		надничара	
	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.	1863.	1900.
Јануар	11,29	15,65	6,44	8,94	0,14	0,2	0,28	0,63	0,31	0,52	0,36	0,68	0,92	1,15
Фебруар	11,35	14,32	6,74	9,38	0,14	0,2	0,3	0,65	0,33	0,52	0,41	0,69	1,04	1,15
Март	11,52	14,73	7,36	9,61	0,14	0,2	0,34	0,66	0,38	0,55	0,44	0,71	1,11	1,15
Април	11,88	14,58	7,38	10,14	0,14	0,2	0,33	0,65	0,38	0,53	0,42	0,71	1,13	1,17
Мај	12,06	14,15	7,5	10,47	0,14	0,2	0,32	0,65	0,34	0,55	0,38	0,7	1,29	1,26
Јун	12,89	13,98	8,06	10,52	0,15	0,2	0,29	0,63	0,34	0,55	0,39	0,68	1,32	1,35
Јул	15,52	13,96	10,6	11,06	0,16	0,19	0,3	0,63	0,31	0,54	0,37	0,69	1,2	1,28
Август	16,55	13,82	13,7	11,21	0,19	0,19	0,29	0,63	0,31	0,53	0,36	0,69	1,12	1,29
Септембар	15,45	13,87	13,1	10,64	0,18	0,19	0,27	0,63	0,3	0,52	0,37	0,69	1,06	1,25
Октобар	15,18	13,94	12,2	9,79	0,18	0,2	0,27	0,61	0,3	0,52	0,38	0,68	0,98	1,21
Новембар	16,02	14,06	12,5	9,86	0,18	0,2	0,3	0,62	0,34	0,51	0,45	0,68	1	1,18
Децембар	16,13	14,36	13,2	10,12	0,18	0,2	0,27	0,62	0,3	0,52	0,41	0,67	0,96	1,03
Годишње	13,82	14,28	9,92	10,14	0,16	0,2	0,3	0,63	0,33	0,53	0,39	0,69	1,09	1,2

Табела 18: *Промена просечних годишњих цена основних пољопривредних производа и износа наднице у Крагујевцу и у Србији 1900. у односу на 1863.*

Процентуално увећање или смањење просечних годишњих цена 1900. у односу на 1863.													
100 килограма				1 килограм								надница обичног надничара	
пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчедине		свињетине		надничара	
у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.	у Краг.	у Срб.
2,9	3,33	11,71	2,22	33,33	25	169,23	110	55,26	60,61	97,37	76,92	-1,48	10,09

Табела 19: Однос износа наднице и просечних годишњих цена у Крагујевцу и у Србији 1863. и 1900.

	За једну просечну надницу могло је да се купи килограма											
	пшеничног брашна		кукурузног брашна		хлеба		говедине		овчетине		свињетине	
	1863	1900	1863	1900	1863	1900	1863	1900	1863	1900	1863	1900
у Крагујевцу	9,78	9,36	14,5	12,79	9	6,65	5,19	1,9	3,55	2,25	3,55	1,77
у Србији	7,89	8,4	10,99	11,83	6,81	6	3,63	1,9	3,3	2,26	2,79	1,74

Прво што се из изнетих података може приметити јесте да су цене основних пољопривредних производа у Крагујевцу и 1863. и 1900. биле прилично уједначене са државним просеком.

Између 1863. и 1900. и у Крагујевцу и у Србији је највише порасла цена меса. Због готово удвостручене цене свињетине, становници Крагујевца су се опредељивали да у много већој мери држе свиње 1900. него 1866.¹⁴ Ипак, пораст цена меса је свакако морао да утиче на начин исхране становништва а самим тим и на здравље људи, како у Крагујевцу, тако и целој земљи. То је очигледно из односа цена и висине наднице.

Диспропорција између увећања цена брашна и хлеба показује да су заправо поскупеле пекарске услуге, мада раст цене хлеба у апсолутном износу није био велики.

Занимљив је и податак да је обичан надничар у Крагујевцу 1900. зарађивао нешто мање него 1863, док се просечан износ наднице у Србији у истом периоду повећао за 10 %. Ипак, надница у Крагујевцу је била већа од просечне наднице у Србији, па је крагујевачки надничар живео боље од просека.

Панађури

Панађури или вашари су се одржавали у свим већим местима Србије једном или двапут годишње. Они су представљали пре свега

¹⁴ Овоме у прилог иде чињеница да је просечна годишња цена 100 kg кукуруза (храна за свиње) у Крагујевцу 1863. износила 7,08 динара, а 1900. 8, 30 динара, тј. да је кукуруз поскупео 17,2 %. *Државотис Србије II*, 122; *Статистика цена пољопривредних производа у Краљевини Србији од 1896. до 1900. године*, 282.

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

сточне пијаце на којима су сељаци продавали стоку. Судећи према државним статистикама, њу су добрим делом куповали трговци ради извоза. Количина продате робе на панађурима и њена вредност су у другој половини 19. века били једини показатељи обрта унутрашње трговине које је државна статистика могла да забележи. Евиденција о панађурима је вођена од 1861. до 1875. и од 1889. надаље, с тим што се тек од 1889. почело са бележењем вредности продате робе. У Крагујевцу је панађур до 1866. одржаван 9/21. маја, а од те године, са мањим прекидима, 21. маја/2. јуна и 21. новембра/3. децембра. Други крагујевачки панађур је уједно био последњи у Србији у току године. Статистика панађура приказана је у наредним табелама.¹⁵

Табела 20: Број грла продате стоке на панађурима у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији 1861-1875. и 1889-1900.

ГОД.	Број продатих грла											
	говеда			коња			оваца и коза			свиња		
	на панађуру у Крагујевцу 9. V	просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V	просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V	Просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу 9. V	просечно на једном панађуру у Србији				
1861.	463	796	124	149	385	249	0	10				
1862.	784	762	103	92	59	207	10	2				
1863.	716	560	114	147	303	187	?	?				
1864.	924	663	191	218	808	163	33	3				
1865.	835	618	301	188	1145	172	3	1				
	21. V	21. XI	21. V	21. XI	21. V	21. XI	21. V	21. XI				
1866.	575	365	505	198	1	117	325	0	125	0	4	4
1867.	777	685	711	293	12	157	129	3	161	15	42	6
1868.	595	762	773	238	28	177	374	7	213	0	34	12
1869.	834	775	702	237	35	179	106	16	162	20	44	21
1870.	890	557	520	320	5	140	132	8	97	19	1	1
	21. V		21. V			21. V			21. V			
1871.	409	563	195	128	30	158	74	10				

¹⁵ Државотис Србије I, 98-101; Државотис Србије II, 18-21; Државотис Србије VI-II, Београд 1874, 1-41; Државотис Србије XI, Београд 1882, 134-145; Прилози за статистику Краљевине Србије II, Београд 1897; Прилози за статистику Краљевине Србије VI, Београд 1913.

Милош ЈАГОДИЋ

	21. V	21. X		21. V	21. X		21. V	21. X		21. V	21. X	
1872.	746	1370	850	210	12	124	66	0	154	0	1	35
	21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. XI		21. V	21. X	
1873.	1021	1159	836	114	24	111	118	28	196	5	81	4
1874.	913	974	751	57	19	100	220	0	197	0	31	3
1875.	1178	712	585	200	15	84	301	1	160	29	188	7
1889.	506	595	423	66	5	38	136	133	207	0	0	3
1890.	251	779	591	76	17	42	131	201	213	0	0	3
1891.	472	671	651	72	8	46	662	117	287	0	234	14
1892.	479	654	674	121	22	61	314	40	270	62	234	27
1893.	632	725	563	94	24	62	385	110	214	40	390	25
1894.	772	870	595	107	29	50	334	17	195	108	278	28
1895.	557	820	715	41	8	44	246	323	236	0	366	27
1896.	814	721	669	100	25	60	223	93	237	50	335	25
1897.	445	0	589	57	38	56	785	269	293	0	80	34
1898.	577	1334	789	142	25	59	550	59	278	0	125	29
1899.	1097	1179	902	172	37	64	1711	82	311	20	89	26
1900.	810	1085	868	136	24	62	366	244	296	55	155	43

Табела 21: Број просечно продатих грла стоке годишње на панађурима у Крагујевцу и на једном панађуру у Србији 1861-1900.

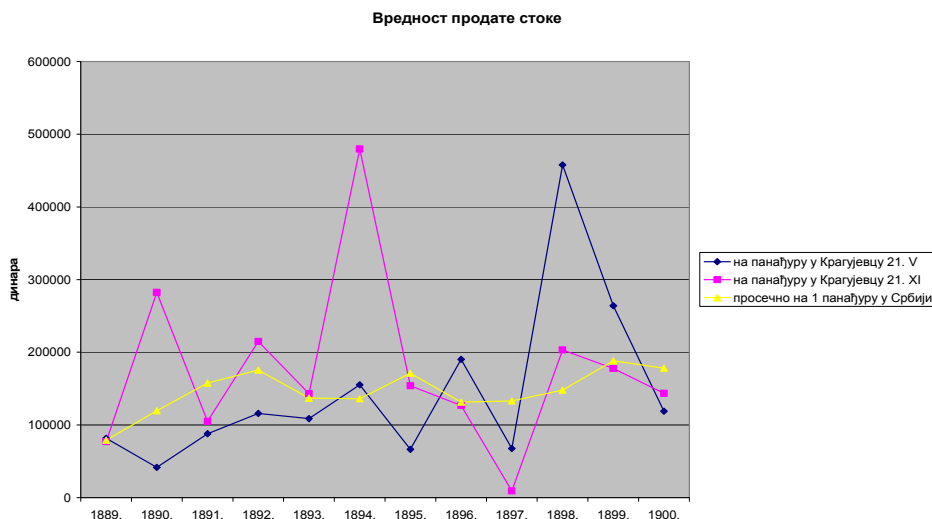
ПЕРИОД	Број просечно продатих грла на једном панађуру годишње											
	говеда			коња			оваца и коза			свиња		
	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији	у Крагујевцу		у Србији
	мај	новембар		мај	новембар		мај	новембар		мај	новембар	
1861-1865	744		680	167		159	540		196	11		4
1866-1870	734	629	642	257	16	154	213	7	152	11	25	9
1871-1875	853	1054	717	155	17	109	147	15	173	22	75	12
1889-1895	524	731	602	82	16	49	315	134	232	30	215	18
1896-1900	749	864	763	121	30	60	727	149	283	25	157	31

КРАГУЈЕВАЦ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. БЕКА У СВЕТЛУ СТАТИСТИКЕ

Табела 22: Вредност продате робе на панађурима у Крагујевцу и просечна вредност продате робе на једном панађуру у Србији 1889-1900.

ГОДИНА	Вредност продате робе у динарима					
	Стоке			све остале робе		
	на панађуру у Крагујевцу		просечно на једном панађуру у Србији	на панађуру у Крагујевцу		просечно на једном панађуру у Србији
	21. V	21. XI		21. V	21. XI	
1889.	81620	77172	79189	0	0	1919
1890.	41651	282450	119507	0	6736	3132
1891.	87977	105028	157516	0	2785	3231
1892.	115926	215040	175426	2152	0	5611
1893.	108749	143028	136917	1050	646	3624
1894.	155156	479627	136112	0	2740	2997
1895.	66509	153919	171110	0	772	3890
1896.	190242	126714	131335	3984	57502	3934
1897.	67676	9325	133005	0	928	3506
1898.	457663	203386	147945	500	0	5548
1899.	264170	177734	188273	1350	3215	5061
1900.	118947	143511	178101	220	0	5350

Графикон 4: Вредност продате стоке на панађурима у Крагујевцу и просечна вредност продате стоке на једном панађуру у Србији 1889-1900.

Изнети подаци показују да су се на панађурима највише продавала говеда, а најмање свиње. Вредност све друге продаване робе (вино, ракија, жито, брашно) је била занемарљива.

На значајнијем од два крагујевачка панађура се продавало више говеда него на просечном панађуру у Србији, осим 1892. и 1897. До 1872. то је био мајски, а од те године новембарски панађур. Број говеда продатих на панађурима је осцилирао и у Крагујевцу и просечно у Србији током целог приказаног периода. Не може се рећи да је постојао јасан тренд раста или пада, већ би се пре могло закључити да су забележене осцилације биле последица тренутног стања на тржишту. Смањење броја говеда на 100 становника у Србији са 73,9 у 1859. на 38,3 у 1900. години¹⁶ очигледно није имало никаквог утицаја на број говеда продаваних на панађурима. Напротив, у периоду од 1896. до 1900. је и у Крагујевцу и у Србији просечно било продато више говеда на једном панађуру него у периоду од 1861. до 1865.

Број продатих коња и у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији је видно опао 1889/1900. у односу на раније периоде. Овце и козе, за разлику од говеда, више су се продавале на мајском него на новембарском панађуру у Крагујевцу. Њихов број је осцилирао и у Крагујевцу и просечно на једном панађуру у Србији.

Вредност продате стоке на крагујевачким панађурима је такође осцилирала у периоду од 1889. до 1900. У 1891, 1895, 1897. и 1900. години она је појединачно била мања од просечне вредности продате стоке на једном панађуру у Србији.

Панађури у Крагујевцу су несумњиво погодовали околном сеоском становништву. На основу статистика се, на жалост, не може рећи колико су они користили самим становницима Крагујевца. Месечно кретање цена говеђег меса не показује значајна померања у мају и новембру, па се из тога види да панађури на њих нису имали утицаја. Једино што се здраворазумски може претпоставити јесте да су од панађура сигурну корист имали трговци стоком.

¹⁶ *Државотис Србије I* 88; *Државотис Србије IV*, 108-127; *Статистика Краљевине Србије XXII*, XXIX.

Закључак

Крагујевац је у другој половини 19. века спадао у ред највећих србијанских градова. Од пете по величини вароши у земљи са 3964 становника 1859. године, нарастао је на 15586 житеља у 1900. години, поставши трећи град по броју становника у држави. Његово становништво се током периода 1859-1900 увећавало брже од просека увећања и варошког и становништва уопште у Србији. Та разлика је била најизраженија у раздобљу од 1859. до 1866, када је просечно годишње увећање броја становника Крагујевца износило 8,73 %, док је просечно годишње увећање броја варошког житељства било готово двоструко мање, 4, 78 %. Разлог томе би свакако требало потражити у почетку рада тополивнице. Полна структура крагујевачког становништва је била таква да је указивала на јачи прилив мушке радне снаге са стране. Просечна крагујевачка породица била је инокосна, исто као и просечна варошка и просечна србијанска породица уопште. Крагујевчани су по писмености превазилазили средњи проценат писмености у србијанским варошима, мада је тек на самом крају века писменост у Крагујевцу постала натполовична (54,46% писмених 1900); ипак, и тада је мање од половине варошког становништва у Србији било писмено (47,46%), док је укупан проценат писмених у земљи био врло низак (16,99 %). Од занимања, у Крагујевцу су доминирали занати, личне и јавне службе. Од пољопривреде се у Крагујевцу издржавало 7,25% становника 1866, односно свега 4,1% становника 1900. године; аналогни проценти укупног варошког становништва у Србији износили су 24,73% 1866. и 21,34% 1900. године. У Крагујевцу није било процеса рустификације. Цене основних пољопривредних производа у Крагујевцу су и 1863. и 1900. биле врло сличне државном просеку. Главна особеност њиховог кретања састојала се у значајном повећању цена меса. Иако је просечна надница у Крагујевцу била нешто мања 1900. него 1863, износ наднице у тој вароши био је већи од износа просечне наднице у Србији. Крагујевачки панађури су по броју продатих грла стоке најчешће превазилазили један просечан србијански вашар, мада се из статистика не може рећи од какве је то користи било за житеље Крагујевца.

Miloš Jagodić

**KRAGUJEVAC IN THE SECOND HALF OF THE 19 CENTURY
IN THE LIGHT OF STATISTICS**

Summary

Kragujevac was one of the largest Serbia's cities in the second half of the 19 century. Its population increased faster than average, while existing male-female ratio indicated larger scale immigration. Literacy among people of Kragujevac was higher than average, but turned over 50 % only at the end of the century. Crafts, self employment and public services were most common occupations. Prices of basic agricultural products in Kragujevac were quite similar with average prices on the state level. More live stock was sold on fairs held in Kragujevac than on one average fair in Serbia. However, it is uncertain to what extent these fairs effected the people of Kragujevac.

Key words: Kragujevac, city, Serbia, population, occupation, prices.

Чланак примљен: 19. 02. 2010.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 01. 11. 2010.